

TEZA DE DOCTORAT ÎN ISTORIE A LUI ZENOVIE PÂCLIȘANU (TRADUCEREA CAPITOLULUI V)

Relatio Rumenorum e terris coronae s. Stephani ad reformationem saec. XVI et XVII este disertația cărturarului transilvănean, Zenovie Pâclișanu, înregistrată cu numărul 896, susținută în cadrul Facultății de Teologie a Universității din Viena, în anul 1912.

Această lucrare de doctorat conține șase capitole, precedate de o listă bibliografică (*Fontes adhibiti in eo ordine exponuntur, in quo in disertatione citantur*, p. 1-28) și o introducere (*Introductio*, p. 29-36). Ele sunt urmate de cele șase capitole, după cum urmează:

Caput I. *Relationes Rumenorum ad lutheranismum* (p. 36-40).

Caput II. *Relationes Rumenorum ad calvinismum tempore principis Ioannis Sigismundi (1556-1571)* (p. 40-54).

Caput III. *Relationes Rumenorum ad reformationem a morte Ioannis Sigismundi usque ad Gabrielem Bethlen (1571-1613)* (p. 54-61).

Caput IV. *Relationes Rumenorum ad reformationem tempore principis Gabrielis Bethlen (1631-1629)* (p. 61-68).

Caput V. *Relationes Rumenorum ad calvinismum a morte Gabrielis Bethlen usque ad Unionem* (p. 68-105).

Caput VI. *Partes Rumenorum e Moldavia et Valachia in pugna Transylvaniensium contra reformationem* (p. 105-116).

Textul propriu-zis al lucrării este urmat de un epilog (*Epilogus*, p. 116-121) și trei anexe (*Anexa*, p. 122-140). Versiunea finală, pe care am consultat-o, nu pare să fi fost copiată de însuși autorul; ne-am dat seama de acest lucru, confruntând câteva documente semnate de autor din diferite perioade ale vieții și manuscrisul pe care l-am studiat. Dar, indiferent cine a scris versiunea finală a lucrării, scrisul este lizibil, nu ridică greutăți în momentul citirii, iar greșelile strecurate în text sunt foarte puține, fie lipsind o literă, fie fiind greșeli de acord.

Studiul pe care l-am alcătuit, pornind de la lucrarea de doctorat a lui Zenovie Pâclișanu, s-a conturat în jurul capitolului V: *Relationes Rumenorum ad calvinismum a morte Gabrielis Bethlen usque ad Unionem*. Ni s-a părut a fi cel mai interesant capitol, deoarece investighează un aspect disputat și sensibil totodată din istoria bisericească a românilor ardeleni. În prima parte ne-am ocupat de prezentarea vieții și activității istoricului, diplomatului și teologului Zenovie Pâclișanu, urmată de traducerea capitolului al V-lea al lucrării sale de doctorat. Notele noastre explicative le-am adăugat la finalul traducerii; aceste note prezintă mai pe larg anumite aspecte care ni s-au părut interesante și cărora istoricul nu le-a acordat o atenție mai mare datorită dimensiunilor în care trebuia să se încadreze lucrarea. De asemenea, am ținut cont de opiniile istoricilor, care s-au oprit asupra acestui subiect, după perioada în care Zenovie Pâclișanu și-a elaborat lucrarea.

Teza de doctorat a lui Zenovie Pâclișanu pune probleme interesante, abordate din perspectiva unui istoric și preot greco-catolic care, pentru studiile, cariera și concepțiile sale de-o viață, a fost închis în cele mai grele închisori comuniste și a murit pentru ideile pe care le-a apărut. Interesant este faptul că textul lucrării de doctorat a fost dezvoltat de autor pentru a deveni partea introductivă (*Prolegomena*) a unei lucrări de mari dimensiuni, *Istoria Bisericii Române Unite*, publicată după moartea istoricului în câteva etape. Între anii 1975-1978, monseniorul Flaviu Popan publică în revista de exil *Bună Vestire* de la Roma întâia parte a lucrării. Partea a doua va fi editată între anii 1991-1993 (și reeditată în 1994-1995, la solicitarea unui mare număr de cititori) prin grija monseniorului Octavian Bârlea, în revista *Perspective* de la München¹. Trebuie subliniat faptul că la baza sintezei publicate succesiv în revistele *Bună Vestire* de la Roma și *Perspective* de la München stă lucrarea de doctorat cu titlul *Relatio Rumenorum e terris coronae s. Stephani ad reformationem saec. XVI et XVII*, susținută la Viena în anul 1912 și care a stat în atenția noastră.

¹ Vezi lucrarea citată în *Perspective*, München, nr. 65-68, 1994-1995, anul XVII, cu un *Cuvânt înainte* de mons. Octavian Bârlea (p. 1-2) și *Către cititori* de Zenovie Pâclișanu (p. 3-5). Vezi *Prolegomena*, care are la bază lucrarea de doctorat de la 1912, la p. 9-80.

Zenovie Pâclișanu: viața, activitatea și opera

Una dintre personalitățile primelor decenii ale secolului XX, dar despre care s-a vorbit destul de puțin și după 1989, a fost istoricul, diplomatul și preotul Zenovie Pâclișanu. S-a născut la 1 mai 1886 în satul Straja, din județul Alba, în familia agricultorilor Ioana și Timotei Pâclișanu. Primii pași spre învățatură, care în viitor îi va deschide o strălucită carieră, au fost făcuți în satul natal, sub îndrumarea dascălului Ion Gligorescu, după care va urma cursurile inferioare ale liceului Majláth din Alba Iulia. Sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, mai precis anii 1898-1906, îl vor găsi elev la gimnaziul greco-catolic din Blaj². Între anii 1898-1902, când a parcurs ciclul inferior al gimnaziului, a fost înscris în clasa I A, unde "profesor de clasă" (diriginte) era Octavian Bonfiniu. Profesorii care i-au îndrumat pașii au fost nume cunoscute în învățământul blăjean: dr. Ioan Sâmpălean, profesor de religie, Ioan Fodor, profesor de limba română și maghiară, Octavian Bonfiniu, profesor de latină, dr. Ambrosiu Chețan, profesor de geografie, Aron Deac, profesor de matematică, Valeriu Suci, profesor de geometrie "desemnativă"³. Limba latină era inclusă în orar cu 6 ore pe săptămână, învățându-se dintr-o *Gramatică latină* și din *Legendarul* lui Schulz-David, ediția Beiuș, 1896, pregătit de Ioan Fersigan și Traian Farcaș. Elevii aveau și ore de educație fizică, după cum reiese din *Planul pentru instrucțiunea în gimnastică* și "cântul bisericesc", ambele câte o oră pe săptămână⁴.

În anul școlar 1899-1900 Zenovie Pâclișanu a obținut locul al II-lea, situându-se între elevii eminenți Emil Folea din Silea (zona Târna provenea din familia unui funcționar de religie ortodoxă. Anul școlar 1900-1901 îl găsește înregistrat între elevii clasei a III-a de la gimnaziul din Blaj, avându-l diriginte pe Aron Deac. Pe lângă profesorii menționați mai sus, în acest an a beneficiat de cunoștințele altor profesori de elită, cum ar fi: dr. Elie Dăianu, profesor de literatura română și de germană, dr. Ion Rațiu, profesor de maghiară, Emil Viciu, profesor de aritmetică și geometrie desemnativă. În același an a primit și o bursă de 200 de coroane din fondul Vancea, fiind notat cu media maximă (1) pentru acea perioadă. În clasa a IV-a a studiat și istoria naturală; la acestea se vor adăuga și studii extraordinare ori facultative, cum ar fi cântul bisericesc, muzica vocală și instrumentală, desenul liber. Și în clasa a IV-a a beneficiat de bursa din fondul Vancea, primind calificativul maxim alături de alți trei elevi. Studiul limbii grecești a început în clasa a V-a, deci în anii 1902-1903, limbile clasice fiind predate de profesorii Aron Deac și Alexandru Ciura. S-a bucurat de aceeași bursă de 200 de coroane și în clasa a V-a. Aceeași sârguință i-a permis să se găsească printre cei trei elevi care aveau calificativul maxim și în clasa a VI-a. La 12 septembrie 1905 ia naștere **Societatea de lectură a tinerimii gimnaziale**, în conducerea căreia vor intra patru colegi de-ai săi: Emil Folea (președinte), Iuliu Crișan (secretar), Ioan Berlean (bibliotecar), Emil I. Fekete (cenzor). "Comisia literară" a societății se ocupa și cu recenzarea lucrărilor, fiind formată din Octavian Bugner, Valeriu David, Ioan Georgescu, Alexandru Lupean, Alexandru Pop junior și Zenovie Pâclișanu, care a prezentat în cadrul ședințelor două dări de seamă. Tot din fondul Vancea a primit bursă și în ultima clasă. La examenul de bacalaureat, numit pe atunci de "maturitate" a avut o bună prestație, fiind notat "matur cu eminență". Gimnaziul cu ciclul inferior și superior pe care l-a parcurs între anii 1898-1906 era subordonat Mitropoliei Greco-Catolice din Blaj, astfel că a studiat religia timp de opt ani și a acumulat cunoștințele necesare unui profesor de religie. În ciuda faptului că a studiat într-o instituție greco-catolică, în care predominau elevii de confesiune unită, au existat și tineri din familii ortodoxe sau israelite⁵. Cei mai buni elevi aveau posibilitatea să-și continue studiile în marile centre universitare ale Monarhiei.

Anii 1906-1910 îl vor găsi la Budapesta, în calitate de bursier al Mitropoliei Române Unite din Blaj, unde va urma cursurile Facultății de Teologie în cadrul Universității Regale de Științe. Între anii 1910-1916 va fi auditor al Facultății de Teologie a Universității din Viena, perioadă în care va fi ales membru al Institutului **Augustineum**⁶. În anul 1913 va întreprinde o călătorie de studii în Elveția, Franța și Germania, tot atunci începând publicarea primelor rezultate ale cercetărilor sale istorice⁷.

² Iacob Mărza, "...a întărit cu fapta ceea ce a scris...", în *Astra*, Brașov, 5(20), mai 2000, p. 38.

³ Idem, *Formația școlară a istoricului Zenovie Pâclișanu (perioada gimnaziului superior din Blaj, 1898-1906)*, în *Apulum*, XXXV, p. 468.

⁴ *Ibidem*, p. 469-470.

⁵ *Ibidem*, p. 471-485.

⁶ Iacob Mărza, *art. cit.*, în *Astra*, p. 38.

⁷ Claudiu Secașiu, *Istoricul Zenovie Pâclișanu în închisorile comuniste (1949-1953, 1957): documente inedite*, în *Buletinul cercurilor științifice studențești*, V, Alba Iulia, 1999, p. 221.

Sub conducerea profesorului Cölestin Wolfsgruber va susține la 4 decembrie 1912 disertația *Relatio Rumenorum e terris coronae s. Stephani ad reformationem saec. XVI et XVII*, obținând titlul de doctor în teologie și istorie. Reîntors la Blaj, va preda un timp la Academia Teologică Greco-Catolică, iar între anii 1916-1919 va ocupa funcția de bibliotecar la Biblioteca Arhidieceșană, care la acea vreme nu era bine organizată. Ca bibliotecar, Zenovie Pâclișanu s-a izbit de problema organizării, catalogării, ordonării fondurilor Bibliotecii Centrale Arhidieceșane. În momentul în care autoritățile statului impun Mitropoliei Blajului evacuarea datorită operațiunilor de război la Oradea și Beiuș, Zenovie Pâclișanu va adăposti cărțile în pivnițele clădirii, doar manuscrisele prețioase, împachetate în lăzi, fiind trimise cu trenul la Oradea. Astfel, din august 1916 până în primăvara anului 1917 cărțile Bibliotecii Arhidieceșane au fost depozitate în pivnițe.

Mitropolitul Victor Mihaly de Apsa împreună cu membrii Capitlului vor încerca să impulsioneze organizarea și valorificarea bibliotecii, deoarece cărțile trebuiau să fie accesibile cititorilor. Astfel se va constitui un fond bănesc pentru ajutorare, numit Fondul Bibliotecii Centrale Arhidieceșane în care se vărsau contribuțiile altor fonduri sau fundații care promovau programe culturale; din acest fond se plătea chiria, întreținerea, dar era folosit și pentru alte scopuri. Ca bibliotecar, Pâclișanu era subordonat Administrației Centrale Capitulare, superiorii săi fiind administratorul capitular și înlocuitorul său. De exemplu, avea obligația de a preda cheile bibliotecii Administrației Centrale Capitulare atunci când părăsea localitatea. În timpul cât a fost bibliotecar la Blaj, Zenovie Pâclișanu a așezat în localul nou cărțile din cele două săli de la gimnaziu, adăpostind manuscrisele într-o sală mică; este vorba de cărțile bibliotecii seminariale ale arhieriei Ioan Rațiu și Alexandru Micu și, de asemenea, ale bibliotecii medicului Erdélyi. Biblioteca, la apelul înaintat de Zenovie Pâclișanu la data de 17 iulie 1917, a primit o subvenție de 2.000 de coroane pentru catalogarea, inventarierea manuscriselor și a tipăriturilor; catalogul a fost realizat sub directa îndrumare a lui Zenovie Pâclișanu și cuprindea 2.137 de titluri ce aveau cotă, numele și prenumele autorului, titlul, localitatea de imprimare cu anul tipăririi și numărul de exemplare⁸.

A fost unul dintre secretarii Comitetului Executiv al Consiliului Național Român de la Blaj și, împreună cu dr. Ionel Pop și dr. Alexandru Borza, s-a numărat printre delegații Blajului la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia. Este perioada când va scrie două articole: manifestul *Frații români*, pe care l-a semnat alături de dr. Vasile Suciș și Alexandru Niculescu și articolul *Alba Iulia*, publicat în ziarul *Alba Iulia. Organ al proclamării unității naționale* la 18 noiembrie/1 decembrie 1918. Dar Zenovie Pâclișanu desfășurase activități politice și culturale și înainte de 1918; astfel în 1916 a fost arestat de autoritățile austro-ungare, sub învinuirea de spionaj în favoarea României, fiind eliberat după 5 săptămâni de arest⁹. După proclamarea Unirii, a devenit unul din cei 18 membri aleși ai Marelui Sfat Național Român, reprezentând comitatul Alba Inferioară. Și-a continuat în paralel activitatea preoțească, slujind la 19 decembrie 1918 în Catedrala din Blaj o liturghie, la care au luat parte ofițerii și soldații armatei române. Activitatea sa din preajma și de după unire a fost răsplătită în anul 1932 cu ordinul "Regele Ferdinand I"¹⁰. La 1 aprilie 1920 va fi numit de Consiliul Dirigent director la Cluj la Direcția Arhivelor Statului pentru Transilvania, fiind apoi detașat ca director la *Resortul Cultelor*, tot în Cluj.

Pentru activitatea sa științifică depusă până atunci, și la propunerea lui Nicolae Iorga, va fi ales la 5 iunie 1919 membru la Academiei Române, la Secțiunea istorică.

În septembrie 1920 se va muta la București, în calitate de inspector general al cultelor catolice, reformate și necreștine, în cadrul Ministerului Cultelor și Artelor. Și până în acest moment, dar mai ales acum, cu funcția pe care o ocupa, a militat pentru stabilirea de raporturi normale cu minoritățile naționale și pentru stabilirea de relații diplomatice normale cu Vaticanul. Devenit din aprilie 1923 director general al Cultelor Minoritare din Ministerul Cultelor, va participa activ la tratativele pentru încheierea Concordatului cu Vaticanul, tratative finalizate în 10 mai 1927, Concordatul fiind ratificat în februarie 1929¹¹.

Va fi numit șef al Direcției Artelor din Ministerul Instrucțiunii Publice și Cultelor (ianuarie-septembrie 1930), director la Secțiunea Minoritară de la Direcția Presei și Informațiilor de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri (iulie-decembrie 1931) și, de asemenea, director general al

⁸ Iacob Mârza, *Zenovie Pâclișanu, bibliotecar la Blaj (1916-1919)*, în *Biblioteca și cercetarea*, XX, 1996, p. 122-127.

⁹ Idem, *art. cit.*, în *Astra*, p. 38.

¹⁰ Claudiu Secașiu, *art. cit.*, p. 222-223.

¹¹ Iacob Mârza, *art. cit.*, în *Astra*, p. 38-39.

Direcției Minorităților din Ministerul Instrucțiunii Publice și Cultelor, respectiv în Ministerul Cultelor și Artelor până în martie 1942. La 1 august 1944 va fi transferat cu Direcția pe care o conducea la Ministerul Afacerilor Străine; acum va ocupa funcția de consilier cultural la minister, atașat pe lângă Direcțiunea Culturală de Presă, Propagandă și Informații, fiind delegat să conducă și Oficiul de Studii al ministerului. La 5 februarie 1945 este numit membru în Comisiunea pentru studiul materialului și pregătirea documentelor în vederea Conferinței de Pace. Dar regimul comunist îl va considera indezirabil, astfel că Zenovie Pâclișanu va fi îndepărtat din Ministerul Afacerilor Statului în vara anului 1947, fiind pensionat pentru limită de vârstă la 11 iulie 1947¹².

În noile condiții, Zenovie Pâclișanu va încerca să se dedice studiului, dar nu s-a putut bucura de liniștea necesară datorită numeroaselor percheziții și arestări la care a trebuit să facă față. Zenovie Pâclișanu a rămas fidel Bisericii Unite și după toamna anului 1948, când Biserica sa a fost interzisă, continuându-și activitatea de preot în clandestinitate. Acest fapt l-a recunoscut în ancheta la care a fost supus în luna martie 1952, recunoscând de asemenea și faptul că în primăvara anului 1949 a sprijinit mai multe persoane urmărite de autorități, oferindu-le adăpost pentru o noapte sau găsindu-le câte o gazdă sau ajutor material¹³. După al treilea interogatoriu a fost nevoit să recunoască că în primăvara lui 1949 a fost numit vicar general clandestin greco-catolic pentru Muntenia și Moldova de către episcopul auxiliar, Ioan Dragomir, administrator apostolic, îndeplinind această funcție până în decembrie 1949 când a fost arestat. A fost întemnițat la Jilava și Sighet, unde a fost introdus în "celula cu preoți", apoi la Aiud. Va fi judecat la Tribunalul Militar Teritorial București și condamnat la șase ani de închisoare corecțională. Eliberat după patru ani, pe data de 25 septembrie 1953, s-a întors acasă și și-a găsit casa naționalizată, iar pe soție mutată la subsolul propriului imobil. În aceste clipe grele, va încerca să-și completeze cercetările cu cărțile pe care le avea la dispoziție.

În ciuda tuturor suferințelor pe care le-a îndurat în închisoare, și-a reluat activitatea clandestină de preot unit. A doua arestare va avea loc pe data de 18 aprilie 1957, iar ancheta la 29 august 1957, procesul desfășurându-se între 23-24 octombrie 1957 la Tribunalul Militar al Regiunii a II-a Militare București. Acum va fi condamnat la 12 ani de temniță grea prin sentința nr. 215, la șase ani de degradare civică pentru "crimă de înaltă trădare", la opt ani de închisoare corecțională și la cinci ani de interdicție corecțională pentru "uneltirea contra ordinii sociale", la confiscarea averii etc. Torturat bestial de nenumărate ori, va muri la 31 octombrie 1957 în arestul "A" al Ministerului Apărării de Interne. Certificatul de deces a fost eliberat de Sfatul Popular al Capitalei R.P.R., precizându-se că a decedat în urma unei insuficiențe cardiace, la 71 de ani¹⁴.

Rolul pe care Zenovie Pâclișanu l-a avut în calitate de funcționar public l-am văzut în rândurile de mai sus, putând afirma că rolul jucat în primele patru decenii pe scena politică a fost unul de mare importanță. Acum ne vom opri asupra unei alte laturi a personalității lui Zenovie Pâclișanu, cea de istoric. Cărțile, articolele, studiile pe care le-a lăsat surprind aspecte diferite din istoria națională, însă cel mai mult l-a preocupat istoria Bisericii Unite, nu în ultimul rând și datorită carierei sale de preot greco-catolic.

O parte din cercetările sale din primele două decenii ale secolului XX va apărea în două reviste de cultură și de istorie bisericească de la Blaj, *Unirea* și *Cultura creștină*; este perioada când s-a preocupat de diferite aspecte din istoria medievală, modernă și contemporană, pe care le-a privit într-o manieră critică. A abordat problema celei de-a doua hirotonisiri a lui Atanasie Anghel, testamentul lui Teofil, deci aspecte din istoria bisericii greco-catolice¹⁵. *Cultura creștină* adăpostește câteva fragmente din viitoarea lucrare de doctorat (care va fi redactată în latinește), dar și alte aspecte care l-au preocupat: școala românească de pe lângă mănăstirea ortodoxă de la Alba Iulia, rectitorită de Mihai Viteazul la sfârșitul secolului XVI, sosirea călugărilor iezuiți în Transilvania, momente din istoria bisericească a Maramureșului etc.

Importantă este și lucrarea *Biserica și românismul. Studiu istoric*, apărută la 1910¹⁶, care are la bază un articol din revista *Răvașul* – unde a semnat cu pseudonimul Justin Volbură - despre raportul dintre biserică și români.

Cu alegerea sa ca membru corespondent al Academiei Române, la secțiunea istorică (5 iunie 1919), se conturează o altă etapă din cariera sa istorică, cu lucrări mai ample în care se va opri și

¹² *Ibidem*, p. 39.

¹³ Claudiu Secașiu, *art. cit.*, p. 225-226.

¹⁴ Iacob Mărza, *art. cit.*, în *Astra*, p. 40; Claudiu Secașiu, *art. cit.*, p. 233.

¹⁵ Iacob Mărza, *Discurs istoric contemporan: Zenovie Pâclișanu (1886-1957)*, ms.

¹⁶ Editura Carmen din Cluj.

asupra secolului Luminilor la români. Acum va apare lucrarea *Luptele politice ale Românilor ardeleni din anii 1790-1792. Studiu istoric cu anexe documentare*¹⁷, ce reprezintă o contribuție importantă la istoriografia *Supplex*-ului, documentul programatic al românilor ardeleni în lupta politico-națională. O altă lucrare care investighează secolul Luminilor la români este și *Correspondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein, 1746-1768*, publicată inițial în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom I, pentru redactarea căreia a avut nevoie de fondurile arhivistice din țară și din străinătate asupra exilului la Roma a episcopului greco-catolic.

A colaborat, de asemenea, la revista *Convorbiri literare*, în care a dezbătut folosirea limbii române în biserica transilvăneană, *Revista arhivelor, Transilvania*, unde pe baza unor documente și lucrări a încercat să realizeze istoricul *Dicționarului de la Buda* (1825). Articolele istoricului în *Revista Fundațiilor Regale* abordează, în special, probleme din istoria medievală și modernă românească – o scurtă prezentare a răscoalei lui Horea, atitudinea guvernelor maghiare față de Memorandum (1892-1894), o biografie a vieții mitropolitului Vasile Suci de la Blaj etc. Articolele sale au apărut și la ziare sau reviste precum *Adevărul literar și artistic, Conferința, Dimineața, Familia, Înfrățirea, Libertatea, Neamul românesc, Răvașul, Societatea de mâine* etc.¹⁸.

În deceniile 3-4 va apărea lucrarea *Istoria creștinismului antic*, tipărită la Oradea în 1937, dedicată episcopului român unit Traian Valeriu Frențiu, lucrare concepută în trei volume, din care a apărut, după cum se pare, un singur volum. Din *Prefața Istoriei creștinismului antic* reiese că, “dacă împrejurările vor fi prielnice”, în cursul anului 1938, urma să fie publicată *Istoria Bisericii Române Unite*. Se pare însă că lucrarea va fi încheiată abia în anul 1955, când textul ar fi fost expediat la Roma pentru o eventuală publicare, probabil cu ajutorul Nunțiatului Apostolic de la București. Lucrarea va fi publicată în revistele de exil *Bună Vestire* de la Roma, respectiv *Perspective* de la München între anii 1975-1978, 1991-1993 și 1994-1995, prin grija lui Flaviu Popan și Octavian Bârlea. Lucrările istoricului Zenovie Pâclișanu ar fi putut cunoaște un orizont de cercetare și mai mare dacă venirea comuniștilor nu l-ar fi îndepărtat de pe scena istorică. Redescoperirea sa din ultimii ani, a lucrărilor sale, a concepției și metodei sale istorice completează un mare gol în istoriografia românească contemporană. Personalitatea lui Zenovie Pâclișanu poate fi cunoscută numai dacă se iau în considerare toate laturile componente ale acesteia: cea istorică, cea diplomatică și, nu în ultimul rând, cea pastorală.

Traducerea Capitolului V

În paginile care urmează am realizat traducerea celui de-al cincilea capitol al disertației lui Zenovie Pâclișanu cu titlul *Relațiile românilor cu calvinismul de la moartea lui Gabriel Bethlen până la Unire*, după regulile privind traducerea și editarea manuscriselor¹⁹.

“După o scurtă guvernare a văduvei lui Gabriel Bethlen, Ecaterina de Brandenburg, de confesiune catolică, a fost ales ca principe Gheorghe Rákoczy I (1630). Nesiguranța guvernării, neîntreruptele frământări ale numeroșilor pretendenți care așteptau momentul potrivit pentru a se urca pe tron, împiedicau de la început planurile de răspândire, pe cale mai mult sau mai puțin legală, a calvinismului, deși superintendentul calvin maghiar Ștefan Ka /69/ tona Geleji (6 iunie 1633-12 decembrie 1649), se intitulase deja din 1634 “episcop al românilor ortodocși”. După ce au venit vremuri mai bune, după ce situația principelui s-a consolidat, a început să reformeze cu mai multă energie biserica românilor și chiar dacă se ținea strâns de condițiile lui Gabriel Bethlen și dorea să răspândească prin episcopii români calvinismul, totuși s-a folosit de metode aspre, fiind ajutat de superintendentul Ștefan Katona Geleji și de predicatorul de curte George Csulai. Niciodată nu s-a ajuns la refacerea vechiului episcopat româno-calvin, dar a pus prin decretul din 9 aprilie 1638 episcopatul românilor sub jurisdicția superintendentului calvin al maghiarilor²⁰.”

În acea perioadă, episcop al românilor era Ghenadie II, numit în anul 1628 de Gabriel Bethlen ca succesor al lui Dosoftei. În ultimul an al episcopatului său (1640), a început să tipărească la Alba Iulia, în tipografia românească a lui Gheorghe Rákoczy, cu ajutorul preotului Dobre din Valahia, *Evangelia cu învățătură (Explicatio Evangeliorum)*, a cărei primă ediție a apărut la Brașov în 1580-1581 [1]. După moartea acestuia, tipărirea cărții a fost continuată /70/ prin cheltuiala urmașului său,

¹⁷ București, Cultura națională, 1923, 113 p.

¹⁸ Iacob Mârza, *Discurs istoric contemporan: Zenovie Pâclișanu (1866-1957)*, ms.

¹⁹ Notele de la 1-19 ne aparțin. Notele 20-69 fac parte din *Capitolului V* al tezei de doctorat. Notele aflate între [] sunt comentariile noastre la același capitol. Între // sunt marcate paginile manuscrisului tezei de doctorat.

²⁰ A. Bunea, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906, p. 32.

Ilie Iorest (1640-1643)²¹. Încă în timpul vieții lui Ghenádie II, *Catehismul calvin* a început să fie tipărit în limba română (25 iulie 1640) “prin sfatul și cheltuiala după cum citim în prefața cărții domniei sale George Csulai, conducătorul spiritual al stăpânului nostru, Gheorghe Rákoczy”. Traducerea a fost făcută de preotul George din satul Sec (din comitatul Alba Inferioară). Tipograful a fost același “popa Dobre” din Valahia²². Acest catehism prezintă pe scurt întreaga esență a doctrinei calvinilor [2]. Desigur citim acolo că “Fiul lui Dumnezeu, și-a ales din toate limbile o adunare pentru totdeauna, în care se păstrează cu Duhul și Cuvântul cel sfânt”; spre salvare este necesară numai credința care “semnifică nu numai credința prin care toate sunt revelate de către Dumnezeu, cred, ci chiar speranța adevărată a păcătoșilor în legătură cu iertarea”; Christos a orânduit două sacramente (Botezul și Împărtășania). Mai apoi se ocupă despre administrarea Botezului, despre Împărtășanie, despre Căsătorie (dar nu ca un sacrament!), despre /71/ obligațiile logodnicilor, despre condițiile de acceptare a divorțului (adulterul și necredința) și în sfârșit adaugă unele rugăciuni care trebuie spuse cu diferite ocazii.

După moartea lui Ghenadie II (3 septembrie 1640), Gheorghe Rákoczy I a dorit să dea prin superintendentul său Geleji episcopatul unei persoane care să nu se teamă de excomunicarea patriarhului de la Constantinopol și a mitropolitului din Valahia și care, înainte de a-și ocupa funcția, să fie obligat prin jurământ să promită că în viitor nu va mai fi apărătorul bisericii orientale, ci propagator al calvinismului printre credincioșii săi. În ziua următoare, 4 septembrie, Ștefan Geleji a adus la cunoștința principelui moartea episcopului român, moment în care a prezentat pe cel care trebuia să fie numit urmaș. Candidații – spune el însuși – trebuie să fie examinați, iar acela a cărui doctrină și ale cărui păreri sunt cel mai aproape de ale noastre și care se dovedește înclinat spre propagarea calvinismului, poate să fie numit episcop în conformitate cu anumite reguli și condiții. Chiar principele va face cunoscute aceste condiții în Sinodul electoral atât celui nou-ales, cât și preoților prezenți²³. Candidații erau: un călugăr din /72/ Valahia, Milovitius (Meletie Macedoneanul, tipograful principelui Matei Basarab), Ilie Iorest, călugăr din Moldova, recomandat de Vasile Lupu, principele aceleiași țări, Ștefan Popa, călugăr la mănăstirea din Alba Iulia și arhidiaconul (numele nu este amintit) orașului Hațeg (în comitatul Hunedoarei) [3].

În scrisoarea scrisă pe data de 13 septembrie 1640 lui Gheorghe Rákoczy, Geleji îl recomanda pe Milovitius care, venind din Valahia, s-a prezentat superintendentului și a adăugat că el se supuse pe scurt întrebărilor, răspunzând și promițând că va renunța la toate “superstițiile” bisericii orientale dacă va fi numit episcop²⁴. Chiar și Geleji era mulțumit de acesta, căci – spune el într-o scrisoare scrisă pe data de 24 septembrie lui Gheorghe Rákoczy – nu s-a găsit nici un cleric care să schimbe acum credința sa “din temelii”. Un asemenea vlădică ar fi excomunicat de patriarh și nici poporul nu l-ar recunoaște. Însă, pe nesimțite, românii vor părăsi toate teoriile eronate în legătură cu Sfântul Spirit iluminat și “superstițiile băbești” pe care le au acum²⁵.

În ziua de 22 septembrie superintendentul Geleji a trimis viitorului episcop și tuturor preoților români “regulile” ordonate de principe, reguli ce trebuiau impuse de el. Aceste reguli constau din 24 de puncte [4]. Al doilea /73/ dintre puncte amintește că episcopul va rezida în Alba Iulia sau într-un alt loc potrivit pentru întemeierea unei școlii românești pentru instruirea tinerimii și că vor fi chemați doi sau trei profesori pricepuți în limbile română, greacă și latină; va trebui să păstreze tipografia și să tipărească cărți pentru cultul divin cărți și catehismul calvin pentru tinerimea care trebuie educată în școli, rugăciuni zilnice, cântece bisericesti folosite de către comunitățile calvine din Lugoj și Caransebeș; mai departe episcopul este ținut să folosească limba română în toate serviciile sacre și să se îngrijească ca preoții aflați sub ascultarea lui să facă același lucru; la Sfânta Împărtășanie să fie admiși numai adulții și să nu li se dea acestora Împărtășania cu lingura, ci să ia pâine sfințită din mâna lor, dar să bea vinul din potir; să scoată din administrarea botezului lumânările și mirul (Geleji înțelege prin numele “ulei pentru uns” sacramentul Primei Împărtășanii care în biserica greacă se administrează o dată cu botezul) și să boteze cu apă “simplă” (așadar nu binecuvântată!) în numele Tatălui și Fiului și

²¹ I. Bian[u]-N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 115-118 [*Bibliografia românească veche*].

²² Aug. Bunea, *Ierarchia Românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904, p. 307. Singura copie cunoscută a acestui catehism este în proprietatea mitropolitului de Blaj. La acest catehism se adaugă o altă ediție din 1656 care a fost tipărită a doua oară la Sibiu în 1879 de către George Barițiu pe cheltuiala Academiei Române.

²³ Ötvös Agoston, *Geleji Katona István élete es levei I Rákoczy Györgyhöz* în *Uj Magyar Muzeum*, 1859, vol. I, p. 203-204.

²⁴ *Ibidem*, p. 206-207.

²⁵ *Ibidem*, p. 214-215.

Spiritului Sfânt; să renunțe la folosirea cădelniței și să nu admită între Dumnezeu și om vreun alt mijlocitor în afară de Isus Christos și să renunțe la cultul și venerarea sfinților; “printr-o simplă formulă creștinească” /74/ să-i îngroape pe morți fără cântări, lumânări, tămâie și astfel de “superstiții”; să împiedice venerarea și cultul icoanelor și al crucii și practicarea postului și, în sfârșit, episcopul să fie supus în toate superintendentului eretic²⁶.

Chiar dacă Milovitiu fusese cel mai priceput în arta tipografiei și astfel putuse să aducă multe servicii calvinismului prin tipărirea cărților necesare în propagarea ereziei calvine și chiar dacă s-a bucurat de protecția osebuită a superintendentului, totuși episcop a fost numit “după anumite porunci date lui” Ilie Iorest, călugărul moldovean.

Pricina episcopatului fiind astfel clarificată, principele și-a putut îndrepta atenția spre alte părți. În comitatul Bihor, reforma a început să se propage printre români încă din a doua jumătate a secolului XVI. Sinodul organizat de calvini în anul 1566 la Debrețin trata chiar despre organizarea bisericii româno-calvine și a hotărât să fie creați câțiva protopopi cu scopul de a avea grijă ca aderarea preoților /75/ români la calvinism să nu se facă pentru dobândirea de drepturi și privilegii, ci să se facă din convingere adâncă²⁷. Chiar și preotul român din satul Vájdafálva, Francisc Achim, a participat în 1569 la sinodul de la Oradea Mare; urmașul acestuia, Mihai, îmbrățișând calvinismul în urma decretului din 15 ianuarie 1608, a primit din partea lui Sigismund Rákoczy aceleași drepturi și privilegii de care se bucurau preoții unguri. Astfel de preoți convertiți la calvinism erau destul de mulți în acest comitat, căci sinodul calvin ținut în orașul Debrețin la 9 iunie 1630 a impus superintendentului obligația de a-i convoca pe români la Oradea pentru a cerceta dacă au progresat în credință cot la cot cu credincioșii. Cei care sunt găsiți vrednici, să fie primiți în sânul bisericii, însă cei care “vânează libertatea sub pretextul religiei” să fie lăsați pe seama pedepsei magistraților²⁸. Numărul acestora creștea în continuu. Astfel, sinodul din 7 septembrie 1631, ținut în orașul Batâr, “a uns” pe românul Mihai Tatarosi; iar sinodul organizat pe 17 iunie 1635 la Oradea “i-a uns pe Petre Tatarosi, Petre /76/ Papfalvi și Ioan Czegény²⁹. În anul 1641, principele Gheorghe Rákoczy a scos întreg comitatul din jurisdicția episcopului românilor și i-a dat episcop propriu. Este vorba de Abraham Burdanfálvi, care a fost numit prin decret în ziua de 30 septembrie a aceluiași an și cu condițiile de a se supune condițiilor superintendentului eretic și de a folosi limba română în toate serviciile divine și de a avea de grijă ca toți preoții supuși lui să facă același lucru; încât chiar și românii săraci să-și poată dobândi din zi în zi hrana spirituală fie în credință, fie în cunoașterea salvatoare și pe zi ce trece smulși din întunericul superstițiilor, să fie aduși spre adevărata lumină a credinței³⁰.

În anul 1643, principele a dat locuitorilor satului Alămor (în comitatul Sibiu) mari averi și privilegii, cu condiția să treacă la calvinism³¹. În același an a întemeiat un arhidiaconat al Crișului, cu jurisdicție asupra vechiului comitat Zarand (comitat care în prezent nu mai există). Dintre acești protopopi ai Crișului, unul ne este cunoscut, /77/ și anume Petre Csucsy. Acesta a fost numit de principele Gheorghe Rákoczy II la 15 decembrie 1648, cu condiția de a folosi în serviciul divin limba română, de a propovădui catehismul calvin tipărit în 1640 și de a se supune condițiilor din data de 10 octombrie 1643 (despre care va fi vorba mai jos) și să fie supus în toate superintendentului calvin.

Episcopul Ilie Iorest nu a vădit tragere de inimă spre propovăduirea calvinismului. Mai înainte de a veni în Transilvania, a fost starețul mănăstirii Putna (în Bucovina de astăzi), unde credința orientală era păstrată într-o formă foarte curată. De aceea toamna anului 1643, este destituit și aruncat în temniță și ucis prin biciuire cu vergi [5]. În locul acestuia, principele l-a numit pe Ștefan Popa, călugăr al mănăstirii din Alba Iulia care, după moartea lui Ghenadie II în anul 1640, a chiar candidat pentru demnitatea episcopală [6]. Acesta a condus credincioșii săi fără a fi hirotonit și a primit vestita diplomă din 10 octombrie 1643, care ținea la distrugerea în totalitate a bisericii orientale din Transilvania. Prin această diplomă sunt scoase de sub jurisdicția episcopului bisericile românești din Alămor (în comitatul Sibiu), Orăștie și Ilia pe Mureș (în comitatul Hunedoara), din districtele Hațeg și Criș, din comitatul /78/ Hunedoara (prin urmare nu numai din Orăștie și Ilia pe Mureș, menționate în

²⁶ *Ibidem*, p. 216-218.

²⁷ Hunfalvy Pál, *Az oláhok története*, Budapesta, 1894, II, p. 333.

²⁸ *Szaszadok* din 1886, p. 487. *Szaszadok* (*Saecula*) este o publicație periodică istorică editată de Academia Maghiară. Acum apare la Budapesta.

²⁹ Borovsky Samu, *Tiszántuli ev. reformatus papok* (*Preoții evanghelici reformați din superintendența transilvanică*), Budapesta, 1898, p. 17-20 passim. În această carte este publicat catalogul preoților unși de sinoadele calvine din secolele XVI-XVIII.

³⁰ N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 26-27 [*Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905].

³¹ Gh. Șincai, *op. cit.*, în anul 1643.

mod osebit în diplomă), și alte trei protopopiate din Țara Făgărașului sunt supuse superintendentului calvin. În aceeași diplomă se impun episcopului condiții care prefac biserica românilor într-un "monstrum": orientală după rit și calvină după credință. Conform acestor condiții, episcopul este ținut să se folosească de limba română în tot ceea ce privește serviciul divin, să-i silească pe credincioși pentru a primi catehismul calvinesc tipărit în anul 1640 și să propovăduiască învățăturile acestuia; să boteze cu apă "simplă"; să îngăduie ca numai pe cei adulți să primească Sfânta Împărtășanie³²; să împiedice cultul icoanelor și al sfinților³³; să renunțe la toate ceremoniile de care se foloseau la înmormântări; să dea libertate deplină tuturor celor care doresc să îmbrățișeze calvinismul; în fiecare an să țină sinod cu preoții, iar în ceea ce privește toate deciziile mai importante /79/ să se ceară sfatul și aprobarea superintendentului calvin, la a cărui sfat este dator să recurgă când dorește să-i pedepsească pe protopopi, să-i destituie sau să-i ungă³⁴.

Astfel, episcopul românilor poate să fie considerat vicar al superintendentului calvin și toți urmașii săi au avut aceeași soartă până la Unire [7]. Principele a făcut cunoscute aceste condiții în același an tuturor preoților români, care erau obligați să le respecte foarte riguros.

După întemeierea tipografiei românești, Gheorghe Rákoczy s-a îngrijit ca Sfânta Scriptură să fie tradusă în întregime în românește, ca în acest fel episcopii și preoții să poată propovădui cu mai mare succes cuvântul "curat" al lui Dumnezeu. O parte din *Vechiul Testament* se găsea într-o bună traducere, apărută la Orăștie în anul 1582, prin cheltuiala lui Francisc Geszti, iar traducerile *Noului Testament* erau acelea care au apărut la Brașov, prin cheltuiala sașilor (*Evangelia* din 1561, *Faptele Apostolilor* din 1563) [8]. În timpul lui Gheorghe Rákoczy (1630-1648), acestea /80/ erau foarte rar. De aceea principele a dat poruncă în anul 1644 călugărului Silvestru să traducă integral *Noul Testament* în limba română³⁵. Această traducere a fost imprimată în tipografia din Alba Iulia, la începutul anului 1648 [9].

În același an, prin cheltuielile magnatului Acațiu Barcsai, a apărut chiar versiunea românească a *Catehismului palatin*³⁶, tradusă de Ștefan Fogarasi, "pastorul spiritual" ("lelki pásztor") al românilor din orașul Lugoj trecuți la calvinism [10]. În prefața aceluiași catehism, traducătorul (Ștefan Fogarasi) scrie împotriva catolicilor pe un ton vehement. "Poate fi scoasă la lumină o operă mai diabolică decât faptul de a disprețui învățăturile date de Dumnezeu și de profeți și scrise de apostoli și propovăduite în toate părțile lumii? Mulți dintre aceștia care respectă mai degrabă învățăturile născocite de oameni decât Sfânta Scriptură au fost preschimbați în praf și mulți încă se vor mai preschimba. În locul adevăratei credințe creștine pe care ar fi putut să o ilustreze prin pilde din Sfânta Scriptură, au rozare sau mai bine cununi de spini" /81/ (Prefața este scrisă în ungurește. În textul original este: "Ígaz Keresztyéni hitnek ágazatt helyett, mely megerősített volna szentírásbeli bizonyosságokkal, élnek csak a sok rosariumval avagy inkáb spinetumval". Rozar nu vine așadar de la trandafir, ci de la spin), care dăunează mai mult decât îmboldesc sufletul spre lucruri bune; și în multe breviare (în ungurește: a sok breviariumval) pentru că drumul este scurt. Poate întrebi: încotro? Nu spre cer, ci spre infern! Unde este catehismul? Nu-l au, ci au beviarii sumare, care conțin rugăciuni către Sfinți; dar sfinții nu fac parte din drumul nostru spre cer, ci numai Christos"³⁷.

În toamna anului 1648, după moartea lui Gheorghe Rákoczy I, fiul acestuia, Gheorghe Rákoczy II, a fost ales principe. Acesta avea aceleași intenții de a-i converti pe români spre calvinism cu orice preț. Chiar și mijloacele erau cele vechi: averi, privilegiile și demnități pentru aceia care, părăsind "superstițiile" bisericii orientale, propovăduiesc calvinismul; tipărirea cărților în limba română și persecuții foarte mari și violente față de cei ce se opun [11].

³² Această imputernicire a avut o mare înrăurire. Chiar acum la 200 de ani de la Unire credincioșii mai tineri nu vor să vină la Sfânta Împărtășanie. La aceasta – spun ei – doar oamenii adulți au "dreptul".

³³ Astfel trebuie explicat faptul că în timpul Unirii în cele mai multe biserici nu se găsea nici un fel de imagine, și Atanasie (primul episcop unit) a poruncit în chip riguros preoților să împodobească bisericile măcar cu icoanele lui Christos, ale Fecioarei Maria și ale sfântului-patron al bisericii.

³⁴ T. Cipariu, *Archiv pentru filologie și istorie*, p. 628-632.

³⁵ Ballagi Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*, Budapesta, 1878, p. 235.

³⁶ *Catehismus palatinus* editat în latină și germană în anul 1563 la Heidelberg. În ungurește a apărut în anul 1577 la Pápa, sub titlul *A Keresztyés Hitvöl való rövid Kérdesec melieket minden hiv Keresztyennec tuduikell* (*Scurte întrebări despre credința creștină pe care trebuie să le știe orice credincios creștin*), Toth Ferencz, *A Magyar és erdélyországi prot. ecclesiák tört.*, Komárom, 1808, I, p. 371.

³⁷ I. Bian-N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 161-162.

În ziua de 2 aprilie 1650, atunci când superintendentul bisericilor calvine din porunca și din cheltuielile căruia a fost tipărit catehismul calvinesc din anul 1640³⁸, a înobilat pentru prima dată un preot din satul Curitau (în comitatul Bihor), ridicându-l pe acesta “de la starea și condiția plebee în care se născuse și trăise până atunci”. Diploma principelui prezintă meritele acestui preot: “și-a petrecut majoritatea anilor copilăriei în biserica românească și, convertit deja de câțiva ani, cu ajutor divin, la sfânta noastră credință, și-a îndeplinit îndatoririle chemării sale și le-a desfășurat și nu ne îndoim că-și va îndeplini acestea chiar și pe viitor și va arăta lucruri egale și chiar mai mari și mai alese³⁹. În aceeași lună (20 aprilie 1650), a scos din jurisdicția episcopului românilor bisericile românești din districtul Chioar și din comitatele Maramureș și Sătmar și le-a dat credincioșilor români un episcop propriu. Acesta a fost Savul Popa, care a fost uns /83/ în temeiul următoarelor condiții: “1. Se va îngriji să li se propovăduiască românilor în limba proprie cuvântul lui Dumnezeu și să li se insufle în mod asemănător valahilor, cât și rutenilor (în comitatul Maramureș locuiau mulți ruteni). 2. Să-i silească sub pedeapsa destituirii pe preoții și pe ajutoarele lor, ce sunt supuși supravegherii sale, să-și procure *Noul Testament*, *Catehismul* și *Psaltirea*; se va strădui să fie semănate în inimile ascultătorilor semințele acestui cuvânt divin, după ce din sufletele celor ce ascultă vor fi îndepărtate superstițiile, dat fiind că o educație dreaptă nu poate fi făcută fără cărți. 3. Pe soți să nu-i despartă decât pentru acuzația de adulter și să nu îngăduie căsătoria între persoanele nepotrivite, iar dacă cineva nu putea fi urmărit în astfel de treburi de judecata sa și alor săi, atunci să aibă parte de sfatul și de judecata superintendentului ortodox (sic calvin) și ale vlădicului (vlădică = episcop) de Alba Iulia (este vorba de episcopul românilor care își avea reședința la Alba Iulia). 4. Să nu îndrăznească să ridice în funcție preotească pe cei nedemni, va trebui într-adevăr să-i trimită aici, la Alba Iulia, în calitatea acesteia de instanță superioară, pe cei ce trebuie examinați cu rigoare și supuși unei supravegheri stricte. 5. În discuțiile despre cauzele externe, să nu-l oblige să facă și să realizeze nimic de la sine, ci pe toate cu consimțământul bătrânilor (adică al protopopilor) /84/ 6. Va fi susținut să înainteze pricinile mai importante, aici la Alba Iulia, ca niciodată să nu fie la îndemână cuiva prilej de a se plânge de încălcarea dreptului său, să transmită chiar în toate și în alte treburi în care se amestecă întărirea evlaviei și mântuirea sufletelor, să depindă de superintendentul ortodox și de vlădica de la Alba Iulia și întru totul să urmeze sfaturile acestora în legătură cu cele necesare, să caute acestea prin intermediul oamenilor și al scrisorilor și să-i consulte. 7. Să fie obligat să vină personal la sinoadele anuale ale preoților români sau, dacă acest lucru nu poate să se întâmple din vreun motiv important, să trimită aici la Alba Iulia legați demni de încredere și potriviți prin credință⁴⁰.”

Episcopatul lui Savul Popa a fost foarte scurt. În anul următor, prin hotărârea din ziua de 7 iulie, în locul acestuia a fost numit Mihai Molodics, după aceleași condiții dintre care principele a dezvăluit în mod oșebit dependența față de superintendentul calvin. Numai comitatul Maramureșului intra în jurisdicția episcopului, /85/ iar Sătmarul a fost supus, prin decretul emis în aceeași zi, jurisdicției episcopului de Alba Iulia⁴¹. Mihai Molodics s-a aflat în fruntea comitatului Maramureș până în anul 1662. Însă, puțin după aceea, o parte a românilor din acest comitat a trecut la calvinism, așa încât aceștia au fost scoși prin decretul din 1652 de sub jurisdicția episcopului [Mihai Molodics, n.n.] și puși sub jurisdicția protopopului Simion Petrașcu, care depindea de superintendentul calvin⁴².

În anul 1651, Gheorghe Rákoczy II s-a îngrijit de tipărirea unei traduceri românești a *Psaltirii* ebraice, de traducători ale căror nume ne-au rămas necunoscute. Prefața a fost scrisă de episcopul român Ștefan Popa. Această prefață conține apărarea folosirii limbii /86/ naționale în serviciile sacre [12]. Episcopul spune “cine predică cuvântul lui Dumnezeu într-o limbă străină, nu vorbește poporului, ci lui Dumnezeu, se întrezărește el însuși în credință, nu pe credincioși, deoarece aceștia nu-i înțeleg cuvintele; predica este asemănătoare goarnelor care au întotdeauna același sunet fără nici o

³⁸ O veche însemnare îl descrie astfel pe George Csulai. “George Csulai era preotul de curte al principelui Gheorghe Rákoczy II. A fost ales în anul 1650. Era un bărbat conștiincios, care s-a îngrijit cel dintâi să fie traduse de dragul românilor și în limba lor *Noul Testament*, *Psaltirea lui David* și *Catehismul*, chiar a reformat câteva biserici române, *Történelmi Tár* din 1889, p. 496.

³⁹ N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 29-30.

⁴⁰ N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 31-32.

⁴¹ *Ibidem*, p. 35-36. Relatarea iezuitului Ioan Milley din ziua de 2 august 1651 despre episcopul românilor Ștefan Popa, care își avea reședința la Alba Iulia, menționează: “Se spune că acesta s-a înțeles în secret cu episcopul calviniilor, cunosător al limbii române, care a tradus în limba română Biblia calvină și, cu acel scop, a editat-o prin cheltuiala principelui ca acel popor să fie atras pe nesimțite spre calvinism. Și se spune că unii și-au și însușit reforma”. Szilágyi Sándor, *Monumenta comitialia regni Transylvaniae*, vol. XV, p. 537.

⁴² P. Bod, *Szmirnai sz. Polikarpus* (fără indicarea locului și a anului), p. 92.

varietate. Poporul credincios nu poate să spună “amin” pentru că nu-l înțelege și nici nu poate să-l recunoască”. Mai apoi scrie foarte dur împotriva catolicilor. “Pontifii romani și călugării trândavi care se consideră părinți neprihăniți și călugărițele, deși nu au nici un fel de cunoaștere, cântă totuși într-o limbă străină rugăciunile “Pater Noster” și “Ave Maria”. Toți aceștia sunt precum păsările care, deși nu pot, vor să grăiască precum omul”⁴³.

În același oraș (Alba Iulia) a apărut în anul 1656 *Scutul catehismului cu răspunsuri din Scriptura Sfântă împotriva alor două țări fără Scriptură Sfântă*. Varlaam, mitropolitul Moldovei, /87/ a fost trimis sol în anul 1644 de către Vasile Lupu, principele acelei țări (1634-1653) la Matei Basarab, principele Valahiei (1632-1654). Acolo, la vărul principelui, Udriște Năsturel a văzut un exemplar al catehismului tipărit în românește în anul 1640 de către calvini pe care l-a socotit “plin de venin aducător de moarte”[13]. De aceea, întorcându-se în Moldova, a convocat în sinod și pe preoții Moldovei și pe cei ai Valahiei și a redactat un răspuns de combatere a acelui catehism, ca să demonstreze “interpretarea falsă și eronată a Sfintei Scripturi făcută de calvini” (“strâmbătura și tâlcul cel rău al calvinilor, cari tâlcuiesc rău și strâmbează Sfânta Scriptură”). Această respingere (*Refutatio*) a fost tipărită în anul 1645 la Iași⁴⁴. Fără îndoială, părea că este un răspuns necesar la această respingere și de aceea calvinii au editat la 1656 lucrarea *Apărarea catehismului*. /88/ *Apărarea* constă din două părți. În prima parte sunt combătute obiecțiile mitropolitului Varlaam. “Românii au multe lucruri care nu au vreo origine apostolică – spune autorul *Apărării*. Care dintre apostoli v-a învățat la administrarea botezului să scuipați și să suflați, să însemnați capul copilului cu ceară, să-l ungeți cu ulei și să-l purtați de trei ori în jurul mesei și la icoanele sfinților, căci Christos ne-a învățat să botezăm într-alt fel. Care dintre apostoli v-a învățat să amestecați pâinea și vinul cu apă (cuvântul este din Sfânta Eucharistie) și să-l duceți la bolnavi, să deschideți gura acestora cu un lemn și să le dați cu lingura Împărăția? Care dintre apostoli v-a învățat să puneți icoanele pe stomacul bolnavilor și să le sărutați, să puneți în mâna acestora o cruce de ceară și bani, să le dați merinde de drum, să-i stropiți cu vin și alte multe prostii pe care nu le putem expune în întregime. Nici în Sfânta Scriptură nu se găesc astfel de lucruri, nici apostolii, nici profeții nu au propovăduit lucruri asemănătoare, aceste superstiții sunt băbești”⁴⁵. “Care dintre apostoli v-a /89/ învățat să-i încingeți pe miri cu o cingătoare, să le puneți deasupra capului coroane și să le dați miere?” Mai departe, autorul spune că omul nu poate să dobândească mântuirea sufletului prin respectarea legii și prin fapte bune, ci numai prin credința în Isus Christos. Legea este sfântă și “spirituală”, pe când omul “material” și astfel nu poate să o respecte și să o îplinească. Cei care doresc să dobândească salvarea sufletului prin fapte bune și caută să ajungă la Tatăl prin alt intermediu decât Isus Hristos și care venerază pe sfinți sau pe îngeri, fac “o mare prostie” deoarece “sfinții și îngerii nu văd suferințele noastre” și nu pot să ne aducă vreun ajutor⁴⁶. Apoi este combătut celibatul, postul, cultul icoanelor și al Sfintei Cruci deoarece “nu crucea, ci Isus Hristos ne-a mântuit”.

Partea a doua conține o nouă ediție a *Catehismului* tipărit în anul 1640. /90/

Mama lui Gheorghe Rákoczy II, principesa văduvă Susanna Lorántffy, care era stăpâna Țării Făgărașului (astfel era denumit comitatul Făgăraș și o parte din comitatul Brașov), i-a oferit un mare ajutor fiului său (în ce privește trecerea românilor la calvinism) după moartea soțului ei, Gheorghe Rákoczy I.

Primul care a vrut să-i convertească pe români a fost Ștefan Majlát, căruia îi aparținea atunci domeniul Făgărașului, din prima jumătate a secolului XVI. La 1541, scria de numeroase ori din Constantinopol, unde fusese întemnițat, soției sale Anna Nádasdy, să rămână credincioasă reformei și să o propovăduiască printre români⁴⁷. După moartea episcopului românilor Ghenadie I (1579-1585), acest ținut a fost scos din jurisdicția episcopatului Silvașului, de care aparținea și a fost pus în jurisdicția pastorului calvin al orașului Făgăraș. Acest statut nefericit /91/ a ținut până în anul 1595. În acest an, principele Sigismund Báthory a supus prin decretul din ziua de 4 iunie acest teritoriu jurisdicției episcopatului român de Silvaș, căruia i-a dat dreptul de a face aici vizite canonice regulate

⁴³ I. Bian-N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 184-188.

⁴⁴ Nu este cunoscut nici un exemplar al acestei cărți. Mitropolitul unit de Alba Iulia și Făgăraș are o copie manuscrisă făcută de un călugăr din a doua jumătate a secolului XVII. Prefața acesteia a fost publicată de Gheorghe Șincai în lucrarea *Cronica Românilor* în anul 1645. Șincai cunoștea exemplarul tipărit, nu manuscrisul.

⁴⁵ G. Barițiu, *Catehismul calvinesc impus clerului și poporului românesc sub domnia principilor Gheorghe Rákoczy I și II*, Sibiu, 1879, p. 5-6.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 9-13 passim.

⁴⁷ Aug. Bunea, *Stăpânii țării Oltului*, București, 1910, p. 38.

și de a strânge censul în fiecare an de la preoți⁴⁸[14]. Prin decretul lui Gheorghe Rákoczy I din ziua de 10 octombrie a anului 1643, trei protopopiate din această regiune au fost scoase din nou din jurisdicția episcopului românilor și incluse în jurisdicția superintendentului calvin, care conducea dieceza prin acești protopopi în temeiul condițiilor foarte grele amintite, așa cum reiese evident din decretul din ziua de 8 iulie 1647, prin care Ioan Pop de Cichindeal a fost confirmat protopop, în jurisdicția lui aflându-se 17 parohii⁴⁹. /92/ După moartea lui Gheorghe Rákoczy I (1648), Țara Făgărașului a devenit proprietatea exclusivă a văduvei acestuia, Susanna Lorántffy. Această principesă se dedicase "presbiterianismului" și astfel i-a scos din jurisdicția superintendentilor amintitelor confesiuni și i-a supus consistoriului calvin al orașului Făgăraș pe toți locuitorii proprietății sale, sași, unguri și români⁵⁰.

Susanna Lorántffy a emis un decret pe 2 aprilie 1657 în legătură cu inspecția canonică a bisericilor românești. Acești inspectori erau și inspectorii școlii românești din orașul Făgăraș. Aceștia erau ținuți să inspecteze toate bisericile de cel puțin două ori pe an. Cu ocazia inspecțiilor trebuia avut în vedere dacă preoții stăpânesc destulă știință teologică, dacă se folosesc de limba română în serviciul divin, de unde își scot subiectul predicii, dacă propovăduiesc sau nu învățăturile catehismului calvin? Cei ce-și neglijau îndatorirea erau atenționați de două sau trei ori și dacă nu se observa nici o corectare, urmau să fie înlocuiți. În mod special trebuiau să ia seama /93/ la progresele în credință și obiceiuri ale tinerilor (întotdeauna prin credință trebuia înțeleasă credința calvină!), apoi la progresele poporului credincios. Preoții care refuzau să expună credincioșilor ideile catehismului calvin trebuiau să fie lipsiți de orice demnitate bisericească [15].

În ziua următoare a emis un nou decret. Este vorba de decretul întemeierii unei școli românești la Făgăraș, fondată de principesă pe propria-i cheltuială. Decretul avea cinci părți: 1. Despre locul, clădirea și scutirile de care beneficia școala românească. 2. Despre dascălul școlii. 3. Despre învățăcei. 4. Despre inspectarea ei. 5. Despre mijloacele de întreținere ale dascălului și ale învățăceilor.

Școala românească a fost construită aproape de școala ungurească, pentru ca inspectarea să fie mai ușoară și elevii români să poată învăța maghiara, iar cei unguri româna. Școala românească se bucura de aceleași privilegii ca și cea ungurească. Profesorul era numit de stăpânul Făgărașului și era supus jurisdicției consistoriului calvin. Trebuia să aibă destulă învățătură, dobândită într-o școală calvină și să vorbească bine românește, să știe să scrie /94/ și să citească. Era nevoie ca elevii din clasele mai mici să aibă îndemânarea de a scrie și de a citi bine românește, mai apoi de a învăța predica de duminică, Crezul, cele Zece Porunci și catehismul tipărit la Alba Iulia, mai apoi să explice sacramentele Botezului și al Împărtășaniei și cântecele religioase folosite de comunitatea din Lugoj și Caransebeș. În zilele de duminică și în cele de sărbătoare dascălul trebuia să meargă cu învățăceii la biserică și să cânte cântece religioase în limba română.

Pentru inspectarea școlii este stabilită o comisie din doi membri ai consistoriului calvin, din doi mireni și preoți învățați români. Aceștia trebuiau să inspecteze școala de cel puțin două ori pe lună. În fiecare an erau două examene publice, toamna și primăvara. Pe viitor, în Țara Făgărașului vor putea fi dascăli numai aceia care s-au instruit în această școală întemeiată de Susanna Lorántffy⁵¹[16].

În toamna anului 1657, Gheorghe Rákoczy II a fost înlăturat și în locul său a fost ales Francisc Rédey, care a domnit până în luna octombrie a anului următor, când a fost și el înlăturat; domnia a primit-o atunci Acațiu Barcsai. Acesta a donat domeniul Țării Făgărașului fratelui său Andrei, și prin decretul din ziua de 9 ianuarie 1659 a supus din nou bisericile românești sub jurisdicția episcopului românilor din Alba Iulia⁵²[17].

În acea perioadă episcop de Alba Iulia era Sava Brancovici, care a primit demnitatea episcopală la 28 decembrie 1656 și a păstrat-o până în anul 1680 [18]. Deși în decretul numirii sale nu se găseau condițiile din decretul din 10 octombrie 1643, totuși Sava s-a dăruit cu totul operei de a răspândi calvinismul printre români, după cum se vede din hotărârile sinodului ținut în 1675 la Alba Iulia; care decizii reprezintă doar repetarea condițiilor impuse de principii calvini episcopilor și

⁴⁸ Gh. Șincai, *op. cit.*, în anul 1596.

⁴⁹ *Răvașul* din 1910, p. 374-376. Nu am cunoștință despre alți protopopi ai acestei țări. Toate protopopiatele vor fi trebuit însă să aibă aproximativ aceeași întindere. De aici rezultă că peste 50 de parohii au fost supuse jurisdicției superintendentului calvin.

⁵⁰ Pokoly Lószef, *op. cit.*, II, p. 332 [*Az erdélyi református egyház története*, Budapesta, 1904].

⁵¹ Celălalt document l-a publicat Iosephus Pokoly în *Magyar protestáns történelmi, adottár*, VIII, (1910), p. 110 sqv.

⁵² N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 36-38.

preoților români. Chiar și Sava, ca și principii, /96/ a recomandat preoților săi să se folosească de limba română în serviciul divin, în biserică să se citească din cărțile românești tipărite de calvini, la administrarea botezului să se folosească practicile recomandate în *Molitvenic*, tipărit prin cheltuiala lui Nicolae Forro în anul 1564 la Brașov, să renunțe la “superstiții”, să boteze cu “apă simplă” (nu binecuvântată) și cu “foc” (sic!)⁵³ [19].

După înlăturarea lui Gheorghe Rákoczy II, au urmat lupte interne între diferiți pretendenți la tron și astfel s-au sfârșit acele strădanii de a-i converti pe români la calvinism. A urmat apoi lunga domnie a principelui Mihail Apafi (1662-1690). Domnia acestui principe echivalează cu perioada de maximă decadență a bisericii românilor. Aceasta se datorează în parte și fanatismului superintendenților Peter Kovátszai, Gaspar /97/ Tiszabécsi și Mihael Töfai, în parte și a episcopului Sava Brancovici, care era într-o mare măsură unealta acestora. Nu exista o putere și o autoritate reală a episcopului. Acesta era obligat să raporteze toate acțiunile sale “curatorilor” (în românește ctitori), fără aprobarea cărora nu putea să-și exercite în nici un fel actul jurisdicției, precum vizitarea bisericilor, ungerea candidaților⁵⁴.

Mihail Apafi a confirmat pe data de 20 februarie 1669, la intervenția superintendentului Peter Kovátszai, decretul lui Sigismund Rákoczy din data de 15 ianuarie 1608, prin puterea căruia preoții români trecuți la calvinism se bucurau de aceleași drepturi și privilegii ca și preoții calvini unguri [20]. În aceeași zi a confirmat și decretul lui Gheorghe Rákoczy I din ziua de 10 octombrie 1643 și a adăugat patru noi puncte. În temeiul acestora, episcopii românilor /98/ erau ținuți să întemeieze școli la Alba Iulia, în comitatele Hunedoara și Maramureș; trebuia să refacă tipografia de la Alba Iulia⁵⁵ și să tipărească cărțile necesare serviciului divin; să-i îndeparteze din funcție “în paguba lor și spre salvarea credincioșilor” pe acei preoți care foloseau limba slavonă în biserică și mai apoi “ca episcopul român să depindă nu numai de preoți și de bătrâni (astfel erau numiți arhidiaconii) în slujba lor, ci în destituirea celor nepotrivii sau în reprimirea celor ce se căiesc, precum și în inspecțiile bisericilor românești, în revizuirea pricinilor bisericesti dificile, ba chiar în convocarea și conducerea sinodului general românesc de la mai sus numitul episcop ortodox (sic calvin) al Transilvaniei; și sinodul românesc fiind încheiat, /99/ episcopul în persoană cu câțiva însoțitori să se prezinte în fața sinodului calvin al preoților unguri, pe de-o parte spre a-i supune aprobării hotărârile înțelepte expuse în sinodul ortodox, pe de altă parte ca să se apropie de adevărata credință și de propășirea bisericii și pentru ca apoi să poată să-i pregătească pe ai săi”⁵⁶. /100/

În anul 1674, principele adaugă alte condiții. Prin decretul din 14 iunie, i-a impus obligația superintendentului calvin Gaspar Tiszabécsi de a se inspecta bisericile românești, “de a se îndrepta rătăcirile credincioșilor și ale preoților după cum i s-ar fi părut lui cel mai bine”⁵⁷ [21]. Cel ce abuzează de puterea sa și scoate mai multe parohii și protopopiate din jurisdicția episcopului și le introduce în jurisdicția sa începe să deformeze foarte mult ritul răsăritean. Preoții au protestat și din acest motiv principele a dat un nou decret pe data de 30 decembrie 1675, prin care a interzis scoaterea preoților de sub scoaterea jurisdicția episcopului românilor⁵⁸ [22].

Pe de altă parte, principele a dat mai ales multe drepturi și privilegii preoților români, ca aceștia să îmbrățișeze mai degrabă calvinismul. Astfel, la 1 septembrie 1663 a confirmat decretul din

⁵³ T. Cipariu, *Acta et fragmenta historico-ecclesiastica*, Blaj, 1858, p. 145-150; Aug. Bunea, *Mitropolitul Sava Brancovics*, p. 26-28. N. Iorga admite acum că Sava Brancovics s-a dedicat operei de răspândire a calvinismului printre români cf. *Istoria bisericii române*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 363-364.

⁵⁴ Vezi scrisoarea principelui Mihail Apafi trimisă “ctitorilor” bisericii Albei Iulia din ziua de 24 martie 1667 în lucrarea lui Alex. Szilágyi, *Monumenta comitialia regni Transylvaniae*, vol. XIV, p. 267-268.

⁵⁵ Vechea tipografie întemeiată de Gheorghe Rákoczy I este distrusă în anul 1658. În acest an tătarii și turcii au distrus orașul, atât de mult încât acesta nu mai era numit Alba, ci Neagra Iulie.

⁵⁶ T. Cipariu, *Archiv pentru filologie și istorie*, p. 611-612. În “relatarea de tabără” transmisă în anul 1697 de un oarecare iezuit din Transilvania superiorului său citim următoarele: “Episcopului român nu-i este dată nici o putere de a judeca problemele bisericesti sau de a lua decizii, ci întreaga putere este în mâinile superintendentului Transilvaniei, față de care episcopul chiar este constrâns să rostească jurământ de supunere și de confirmare” (N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae s. Stefani*, Oeniponte, 1885, I, p. 146). Într-un alt loc citim despre aceeași “relatare”: “Episcopul nu are nici un drept în fața supușilor săi. Nu el însuși judecă cauzele preoților și ale clerului, ci intendentul suprem sau tribunalele supuse calvinului hotărâsc pentru laici din porunca principilor Transilvaniei” (*Ibidem*, p. 151). “...superintendentul calvinilor prezida în sinoadele ecleziastice ale românilor, pe acesta îl purtau ridicat în jilțul său patru protopopi din clerul românesc siliți să-l aducă în sinod” citim în manuscrisul unui autor necunoscut din secolul XVIII (Cipariu, *Acta et fragmenta*, [numărul paginii ilizibil, n.trad.].

⁵⁷ T. Cipariu, *Archiv pentru filologie și istorie*, p. 575.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 651.

ziua de 20 martie 1659 a lui Acațiu Barcsai, prin care preoții românilor erau scutiți de datoria “dijmelor și a nonelor” pe care trebuiau să le dea fiscului regal /101/, mai apoi de plata “zeciuielii vinului și a censului pe minerit”⁵⁹ [23]. Fiindcă această hotărâre nu a fost luată în seamă, în anul 1666 principele l-a confirmat a doua oară⁶⁰ și pe 20 decembrie 1673 a dat un alt decret, prin care i-a scutit pe preoții români de plata tuturor zeciuielilor pe care erau obligați să le achite din recoltele bisericesti și proprii, de asemenea au fost scutiți de plata din zeciuiala oilor, porcilor și a albinelor⁶¹ [24]. Și deoarece nobilii și slujbașii nu le luau în considerare, la 12 august 1676 principele a confirmat din nou toate privilegiile din anii anteriori acordate preoților români în diferite decrete⁶².

Aceste privilegii au avut efect mai ales în acele regiuni în care legătura cu calvinii era mai strânsă. Din actele sinoadelor calvine referitoare la superintendenția “trans Tibiscum”, aflăm că mulți preoți români /102/ au fost “unși” de sinoadele calvine. Astfel, în sinodul din 7 iunie 1671, ținut în orașul Debrețin, au fost unși românii Ioan Tatarosi și Petru Kövesdi; în sinodul din 3 septembrie 1673, organizat în orașul Diószeg a fost uns Gal Dédai; pe 23 iunie 1677 George Varalyni, Michael Szoáchegyi, Dimitrie Totfalusi, Moses Tatarosi; pe 27-28 noiembrie 1678 Michael Saeszegei, Ioan Tankafalvi, Gabriel Kiralyi. În actele aceluiași sinod citim: “Sfântul Sinod general a îngăduit în această unică împrejurare ca cei doi protopopi români Mihai Pap și Andrei Nagra să poată unge dincolo de Criș pe următorii trei candidați români: Ioan Debrecseni, Petru Isopallagi și George Funcskai”. În anul următor a fost “uns” Gál Pop⁶³.

Principele nu era în nici un fel mulțumit de numărul preoților români trecuți la calvinism și de aceea, în dieta ținută pe 12 ianuarie 1680 la Sighișoara a abrogat toate privilegiile date preoților români în răstimpuri diferite și de către diverși /103/ principii⁶⁴.

Fanatismul principelui era cunoscut și în alte părți. Prin decretul din 20 aprilie 1662, a scos din nou Țara Făgărașului din jurisdicția episcopului român al Albei Iulia și i-a dat un episcop propriu Daniel, care se îngrijea de românii acelei regiuni. Daniel a fost făcut episcop în baza condițiilor deja cunoscute, pentru a răspândi bineînțeles cu orice preț calvinismul printre români⁶⁵. În anul următor, principele a donat acest ținut soției sale Anna Bornemisza care, ca și Susanna Lorántffy, văduva lui Gheorghe Rákoczy I, era înclinată spre presbiterianism. Prin decretul din 11 aprilie 1665, aceasta l-a destituit pe Daniel din funcție și a supus bisericile românești jurisdicției consistoriului calvin al orașului Făgăraș⁶⁶. Această situație a durat până la unirea românilor cu biserica catolică.

Același principe a dat în 1662 un decret, /104/ prin care le era interzis românilor din orașul Deva (în comitatul Hunedoara) să pună crucea deasupra mormântului, să dea pomană pentru sufletele morților; dimpotrivă a ordonat să renunțe la toate ceremoniile “care se opun cuvântului divin și a obiceiurilor creștine”, așa cum nici Hristos nu a putut să conviețuiască cu Belial⁶⁷. Mai mult, s-a impus tuturor românilor să mănânce carne miercurea și vinerea și pentru acest motiv au fost numiți inspectori calvini care trebuiau să meargă și să cerceteze fiecare casă, dacă într-adevăr pregătesc de mâncare carne în zilele interzise de biserică; din această cauză, românii fierbeau mâncarea de post într-un vas diferit, pe care-l ascundeau când intrau inspectorii și fierbeau carnea într-un alt vas pe care-l arătau inspectorilor⁶⁸ [25].

În acest fel soarta românilor a ajuns într-atât de tristă, /105/ încât iezuiții au afirmat pe drept cuvânt la venirea lor în Transilvania că soarta lor este asemănătoare cu cea a evreilor în Egipt⁶⁹.

Note explicative privind traducerea textului

[1] Ghenadie II (1628-1640) este amintit și de A. Bunea, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, Tipografia Seminarului Archidieceșan, 1904, p. 241. Tipărirea *Evangheliei cu învățătură* a început în ultimul an al episcopatului lui Ghenadie II, dar a fost încheiată în anul 1641,

⁵⁹ *Ibidem*, p. 572-573.

⁶⁰ Szilágyi Sándor, *op. cit.*, vol. XIV, p. 195 [*Monumenta comitalia regni Transylvaniae*, Budapesta, 1875-1898, 21 vol.].

⁶¹ T. Cipariu, *Archiv pentru filologie și istorie*, p. 573-574.

⁶² *Ibidem*, p. 347.

⁶³ Borovszky Samu, *Tiszántuli reformatus papor*, p. 39-43 passim.

⁶⁴ Szilágyi Sándor, *op. cit.*, vol. XVII, p. 76.

⁶⁵ Aug. Bunea, *Vechile episcopii românești*, p. 113-114.

⁶⁶ *Magyar protestáns egyhártörténelmi adattár VIII éo folyam* (1910), p. 129-130.

⁶⁷ *Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat éorönyve*, vol. II (1884), p. 43.

⁶⁸ N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris s. Stefani*, Oeniponte, 1885, p. 166.

⁶⁹ “Prin aceasta s-a ajuns ca această națiune să aibă în Transilvania soarta poporului lui Israel exilat în Egipt de Faraon”. *Ibidem*, p. 144.

după cum reiese din Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903, nr. 40 (în continuare *B.R.V.*). Tipograful popa Dobre a venit din Țara Românească la îndemnul domnului Matei Basarab și a mitropolitului Teofil, vezi la Eva Mărza, *Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, Ed. Imago, 1998, p. 27. Prima ediție a apărut la Brașov în anii 1580-1581 (*B.R.V.*, I, nr. 29), fiind tipărită de diaconul Coresi.

[2] *Catehismul calvinesc* a început să fie tipărit pe timpul lui Ghenadie II, în anul 1640, însă tipărirea lui s-a terminat în 1642. Vasile Popp amintește că acest *Catehism* s-a tipărit în anul 1642, pe când Timotei Cipariu amintește, în treacăt, că s-a tipărit în anul 1640 și nu în 1642 (*B.R.V.*, nr. 38). Din *Catehism* nu s-a păstrat nici un exemplar, probabil datorită împotrivirii românilor care vedeau în el un instrument de convertire. Totuși nu putem crede că populația românească nu a apreciat cărțile scrise într-o limbă pe care o putea înțelege. Vezi la Eva Mărza, *op. cit.*, p. 30. Tipărirea *Catehismului* a fost făcută de același popa Dobre, venit din Țara Românească, vezi la Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, Editura și tiparul tipografiei arhidiecezane, 1918, p. 62; At. M. Marienescu în *Luteranismul, calvinismul și introducerea limbii române în bisericile din Ardeal*, din *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria II, tom XXIV, 1902, p. 14 amintește că acest *Catehism* a apărut în limba română, având la bază principiile lui Calvin și două date 1640, respectiv 1642. Traducătorul a fost Gheorghe de la Secu, un moldovean, și lucrarea a fost tipărită în satul Presaca [Ampoiului], în apropiere de Alba Iulia. Eva Mărza, *op. cit.*, p. 31.

[3] Cei patru candidați sunt amintiți și de Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, Arad, 1918, p. 149.

[4] Regulile pe care Ilie Iorest a fost nevoit să le adopte conțineau 24 de puncte, dintre care unele diferă de la un episcop la altul. Aceste puncte trebuiau adoptate și de către preoțime. Astfel, la 4 septembrie 1640, superintendentul Geleji, anunțând principelui Rákoczy moartea lui Ghenadie II, îi cere să pună în vedere protopopilor adunați că acela care nu va accepta condițiile puse de principe "va fi redus la starea de țaran". Între acestea sunt amintite celebrarea serviciului divin în limba română, eliminarea tainei botezului, suprimarea tămâierii și a altor ceremonii superstițioase de la înmormântări. Cf. Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944, p. 91-92.

[5] Ilie Iorest nu s-a dovedit a fi propovăduitorul calvinismului. Înainte de episcopat a ocupat funcția de stareț la mănăstirea Putna, unde credința ortodoxă era păstrată într-o formă pură. Dându-și seama de atitudinea lui, calvinii vor încerca să-l destituie. Va fi închis pentru 9 luni, bătut și deposedat de tot avutul. Această atitudine a calvinilor va deteriora relațiile dintre domnul moldovean, care l-a promovat pe Ilie Iorest la episcopat, și principele transilvan, Vasile Lupu urmărind chiar să cucerească Transilvania. Vezi la Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 153-154. Ilie Iorest va trebui să plătească o datorie de 1.000 de taleri (de fapt cauțiunea pentru ieșirea din închisoare) lui Rákoczy care, amintindu-și de serviciile aduse calvinismului, îi împrumutase suma pentru a o plăti în vistieria statului. După întoarcerea la Putna, Ilie Iorest îi va acuza pe superintendentul Geleji și pe Csulai, că, la rândul lor, îl acuzaseră de lucruri neadevărate la principele Rákoczy. Vezi la A. Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Belgradului*, Blaș, 1902, p. 94.

[6] Scaunul episcopal va fi ocupat de celălalt candidat, care după moartea lui Ghenadie II nu obținuse funcția de episcop; este vorba de călugărul Ștefan Popa, de la mănăstirea Bălgradului, care în timpul episcopatului său va fi cunoscut sub numele de Simion Ștefan (1643-1654). Și lui i-au fost impuse de calvini condiții umilitoare. Vezi Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 157-159. Erau aceleași condiții, dar mai puține la număr decât cele impuse predecesorilor săi.

[7] În latina clasică, acuzativul singular feminin de la *idem, eadem, idem* este *eandem*, nu *eandem*.

[8] În anul 1582 a apărut *Palia de la Orăștie* (*B.R.V.*, I, nr. 30), tipărită de diaconul Șerban, fiul lui Coresi, și diacul Marien. *Evanghelia* din 1561 (*B.R.V.*, I, nr.10) este *Evangheliarul românesc*, tipărit de diaconul Coresi și *Faptele Apostolilor* din anul 1563 (*B.R.V.*, I, nr.12) este *Apostolul românesc*, tipărit tot de diaconul Coresi. Coresi și fiul său Șerban vin din Țara Românească și tipăresc la Brașov între 1560-1581 mai multe cărți bisericești în limba română.

[9] *Noul Testament* din 1648 de la Bălgrad (*B.R.V.*, I, nr. 54). Traducătorul este ieromonahul Silvestru, bun cunoscător de limbă greacă, care a tipărit la Govora, în anul 1642 *Evanghelia învățătoare* (*B.R.V.*, I, nr. 42), o traducere din limba rusă. În Predoslovia *Noului Testament*, semnată de mitropolitul Simion Ștefan, este menționat faptul că ieromonahul Silvestru moare înainte de

terminarea traducerii. Deoarece lucrarea a fost găsită incompletă și greșită, a fost format un nou colectiv de traducători care au rămas anonimi. Vezi Eva Mârza, *op. cit.*, p. 35-36.

[10] *Catehismul palatin* numit și *calvinesc* sau *al lui Fogarasi* a fost tradus la 1648 de Ștefan Fogarasi, având litere latine și ortografie maghiară (*B.R.V.*, I, nr. 53). Apărută la Alba Iulia, lucrarea este închinată lui Acațiu Barcsai, banul Lugojului și Caransebeșului, marelui patron al propagandei calvine în zonă, pentru că a patronat tipărirea acestei lucrări de propagandă. Vezi Eva Mârza, *op. cit.*, p. 44-45 și At. M. Marienescu, *art. cit.*, p. 15. Lucrarea a apărut în Tipografia Princiară și nu la o "tipografie întâmplătoare", cum declară Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 58.

[11] Convertirea la calvinism a început o dată cu alungarea episcopului catolic al Ardealului de către dieta din 1556. În același timp, episcopul român avea o altă misiune: organizarea bisericii conform "legii creștinești curate", reformate. Episcopii purtau numele, după obiceiul calvin, "superintendent al bisericilor române" sau "superintendent general al bisericilor române din Ardeal". Ei trebuiau să propovăduiască noua credință prin sfaturi, ispitire, ba chiar și amenințări. Vezi la Nicolae Iorga, *op. cit.*, p.18-20.

[12] *Psaltirea* din 1651 de la Alba Iulia (*B.R.V.*, I, nr. 60). Traducătorii sunt deocamdată necunoscuți. Ar putea fi vorba de Fogarasi și de ieromonahul Silvestru, însă istoricii maghiari se îndoiesc în ceea ce-l privește pe Fogarasi, iar ieromonahul Silvestru a decedat în anul 1646, neavând terminată nici traducerea *Noului Testament*. Prefața a fost scrisă de episcopul Simion Ștefan și a fost închinată principelui Gheorghe Rákoczy II. Vezi Eva Mârza, *op.cit.*, p. 47. Vezi și ediția critică *Psaltirea, Bălgrad, 1651*, Alba Iulia, 2001.

[13] *Scutul catehismului* din 1656 de la Alba Iulia (*B.R.V.*, I, nr. 64) este o nouă ediție a *Catehismului*. Acest *Catehism* a provocat o mișcare nemaiîntâlnită în biserica de dincolo de munți. Mitropolitul Varlaam a convocat un mare sinod, la care a fost invitat să participe clerul din Moldova, dar și cel din Țara Românească, pentru a lua atitudine împotriva acestui *Catehism*. Astfel s-a ajuns între ardeleni, pe de-o parte, și moldoveni și munteni, pe de alta, la o adevărată polemică doctrinară. Tipărirea *Scutului Catehismului* s-a terminat pe data de 25 iunie 1656, autorul fiind, probabil, superintendentul Csulai, prin a cărui cheltuială se tipărise și cel din 1640; traducătorul a fost un preot român care aderase la calvinism. Ștefan Meteș, *op.cit.*, p. 311-312.

[14] Acest decret se găsește menționat la Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IV, București, 1932, p. 347, nr. 124.

[15] Susanna Lorántffy, văduva lui Rákoczy I, s-a străduit mult să-i convertească pe românii din Țara Oltului la calvinism. Ca văduvă și-a dedicat viața activităților caritabile. Nicolae Albu, *op. cit.*, p. 63-64; Denisa Legenda, *Dinamica învățământului și a științei de carte în țările române în secolul al XVII-lea, în Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea-Cluj, 1995-1996, p. 186-204.

[16] Dorința de a propaga calvinismul între români a făcut-o să-i ordone lui Ioan Kemény, căpitanul cetății Făgărașului, să întemeieze aici o școală românească; de asemenea, a întemeiat și întreținut colegii reformate la Aiud, Debrețin. Școala din Făgăraș a fost înființată prin diploma din 3 aprilie 1657. Cf. Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 270-277, nr. 115; în ea sunt specificate câteva puncte de care trebuia să se țină seama. În anul 1662 școala mai funcționa, încă, după cum susțin Nicolae Albu, *op.cit.*, p. 68-75 și Valeriu Literat, *Bisericile românești din Țara Oltului*, Cluj, 1996, *passim*. Acolo unde nu ajungea jurisdicția episcopului Sava Brancovici, adică în Făgăraș, Susanna Lorántffy înființează școala calvină românească.

[17] Acațiu Barcsai este cunoscut din perioada apariției *Catehismului palatin*, lucrare care îi este dedicată în perioada în care era încă banul Lugojului și Caransebeșului. Domnia sa a fost destul de scurtă (1658-1660), înaintea lui domnind și mai puțin Francisc Rédey. La 20 martie 1659, Barcsai scutea de dijme pe preoții ținutului Făgăraș, ținut pe care l-a donat fratelui său, Andrei. Ștefan Meteș, *op.cit.*, p. 215-216.

[18] Diploma de confirmare a lui Sava Brancovici din 28 decembrie 1656 a fost primită de la principele Gheorghe Rákoczy II. Cf. V. Mangra, *Sava II Brancovici (1656-1680)*, Arad, 1906, anexa nr. 1.

[19] Sava Brancovici, sârb de origine, s-a născut în anul 1620 la Ineu, unde rudele sale erau fruntași și arhierii. În anul 1656 este ales episcop în locul lui Simion Ștefan și pentru că era un om cu multe relații la curtea lui Gheorghe Rákoczy II. Când s-a călugărit, a primit numele de Sava. Dacă principele Rákoczy II nu ar fi avut ambiția, de a deveni rege al Poloniei, episcopatul lui Sava ar fi

fost, probabil, unul liniștit și fără întreruperi (1656-1659, 1659-1660, 1662-1680). Chiar și principele Mihail Apafi îl va recunoaște pe Sava episcop, "realegându-l" pe scaunul vacant și întărindu-l cu diploma din 23 aprilie 1662. Situația lui Sava se înrăutățește când va fi ales superintendent Mihail Tófoi, cunoscutul predicator de la curtea lui Apafi; noul superintendent va încerca să-l înlăture, acuzându-l de proasta administrare a averilor bisericești. Pe data de 2 iulie 1680 Sava va fi judecat, după cum scriu Ștefan Meteș, *op.cit.*, p. 209-242, Nicolae Iorga, *op.cit.*, p. 61-78, V. Mangra, *op.cit.*, *passim*. Condițiile care se regăseau la toți episcopii de dinaintea lui Sava lipsesc în cazul de față, probabil și datorită faptului că, după cum afirmă Nicolae Iorga în *Sate și preoți din Ardeal*, p.63 "Rákoczy va fi socotit că nu este nevoie de asemenea îndatoriri scrise față de un om ca Sava, un nobil și un cărturar". Totuși el a avut obligația să tipărească în limba română cărți spre folosul poporului și să organizeze școli. El folosea în bisericile din eparhia sa tipărituri slavone din Moldova, Țara Românească și din Moscova. Cf. Nicolae Iorga, *op.cit.*, p. 70-71; Eva Mărza, *op.cit.*, p. 60-61. Totuși Zenovie Pâclișanu amintește câteva recomandări făcute de Sava preoților săi; printre acestea se numără și practicile recomandate la administrarea botezului în *Molitvenicul* de la Brașov din 1564, prin cheltuiala lui Nicolae Forro (*B.R.V.*, I, nr. 13) și tipărit de diaconul Coresi.

[20] Diploma din 20 februarie 1669 dată de Mihail Apafi întărește diploma lui Gheorghe Rákoczy I din 10 octombrie 1643, la care mai adaugă încă patru noi puncte. Vezi V. Mangra, *op.cit.*, anexa nr. 7.

[21] Diploma principelui Mihail Apafi din 14 iunie 1674 pune pe mitropolitul român sub jurisdicția superintendentului calvin, Gaspar Tiszabécsi, după cum susține V. Mangra, *op.cit.*, anexa nr. 9. De asemenea, se dă superintendentului calvin dreptul de a inspecta toate bisericile românești și de a căuta tipografia românească dispărută în anul 1658, odată cu năvala turcilor și tătarilor. Prin același decret mitropolitul, vicarii, protopopii și preoții și toate bisericile românești sunt puși sub stăpânirea aceluiași superintendent. Vezi Ștefan Meteș, *op.cit.*, p. 230; A. Bunea, *Vechiile episcopii...*, p. 125.

[22] Diploma din 30 decembrie 1675 prin care Apafi confirmă privilegiile și independența bisericii românești. V. Mangra, *op.cit.*, anexa nr. 10.

[23] Diploma lui Mihail Apafi din 1 septembrie 1663 prin care se confirmă privilegiile date preoților români prin diploma lui Acațiu Barsai din 15 martie 1659. Cf. V. Mangra, *op.cit.*, anexa nr. 6.

[24] Diploma lui Mihail Apafi din 20 decembrie 1673 prin care scutește pe preoții români de toată darea dijmelor. Cf. V. Mangra, *op.cit.*, anexa nr. 8.

[25] Pentru a-i sili pe români să părăsească obiceiul de a posti, au fost numiți inspectori care să cerceteze mâncările lor în zi de post. În Transilvania, Reforma nu a pătruns la o scară atât de mare pe cât se așteptau inițiatorii ei, după cum nu a pătruns nici la alte popoare de viță latină (italieni, francezi, spanioli, portughezi). Ioan Lupaș, *Istoria bisericească...*, p. 92.

Carierea de istoric a lui Zenovie Pâclișanu a fost marcată de disertația *Relatio Rumenorum e terris coronae s.Stephani ad reformationem saec. XVI et XVII*. Disertația sa a avut un mic ecou în istoriografie din cauza textului rămas în manuscris, chiar dacă ceva mai târziu au fost preluate unele idei de către Flaviu Popan și Octavian Bârlea, editorii *Istoriei Bisericii Române Unite*.

Capitolul V al lucrării tratează relațiile românilor cu calvinismul de la moartea lui Gabriel Bethlen și până la Unirea cu Roma. Acest capitol reprezintă un punct de vedere realist, comparabil cu atitudinea istoricilor contemporani (Nicolae Iorga, Ioan Lupaș, Silviu Dragomir ș.a.), chiar dacă nu au lipsit accente confesionale, în defavoarea adevărului istoric. Zenovie Pâclișanu nu a privit Reforma din secolul al XVII-lea numai prin prisma unei influențe calvine asupra românilor ardeleni, ci a subliniat și importanța introducerii limbii naționale în școli și biserică. Opera istorică a lui Zenovie Pâclișanu, necercetată suficient deocamdată, îl plasează între cei mai documentați istorici ai timpului său. O dovadă în acest sens poate fi considerată și disertația discutată.

ANDREEA MĂRZA
Universitatea „Babeș-Bolyai”
Cluj

**ZENOVIE PACLISANU'S DOCTORAL DISSERTATION IN HISTORY
(A TRANSLATION OF THE 5th CHAPTER)**

SUMMARY

The theme of the study is the Romanian translation of the 5th chapter of Zenovie Paclisanu's doctoral thesis in history, *Relatio Rumenorum e terris coronae s. Stephani ad reformationem saec. XVI et XVII* (Vienna University, the library of the Faculty of Theology, no. 896). After a short presentation of the structure of the dissertation, whose content would be resumed by the historian in the synthesis *Istoria Bisericii Romane Unite (The History of the Romanian Uniate Church)*, the historian's life, activity and work are presented. Chapter V of the dissertation tackles the relations of the Transylvanian Romanians to the Reformation (from prince Gabriel Bethlen's death to the Unification with the Church of Rome).

From the perspective of this dissertation, to which other contributions can be as well added, Zenovie Paclisanu must be included in the series of historians who broached the Reformation and its consequences in Transylvania.